

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

БЕРЕНДЄЄВА ОЛЬГА ВІКТОРІВНА

УДК 94 (4-11) „192” :332(043.3)

**КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ АГРАРИСТСЬКИХ І
КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(20-ті роки XX ст.)**

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Журба Михайло Анатолійович,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, Інститут історичної
освіти; завідувач кафедри історії та
археології слов'ян.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Даниленко Василь Михайлович,
Інститут української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського, провідний науковий
співробітник;

кандидат історичних наук,
Кравчук Олександр Михайлович,
Вінницький державний
педагогічний університет
імені М.Коцюбинського, старший викладач
кафедри всесвітньої історії.

Захист відбудеться "25 " _____ жовтня _____ 2010 р. о __14.00__
годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному
педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ,
вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул.
Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «24» вересня 2010 року
Вчений секретар

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Останнім часом спостерігається обґрунтоване зростання уваги до потенціалу кооперації у вирішенні комплексу соціальних та економічних проблем, породжених ринковими трансформаціями у галузі сільського господарства. Особливо це стосується аграрних територій, оскільки і українське селянство і сільськогосподарське виробництво зазнало найбільших деформацій упродовж тоталітарної доби вітчизняної історії. Адже за умов глобалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва, дрібне селянське господарство може мати перспективу лише при широкому і різнобічному кооперуванні. Світовий досвід підтвердив успішність та результативність не лише збуто-постачальницької, а й кредитної кооперації селян-власників, найяскравішим підтвердженням чого є входження фінансового центру німецької кредитної кооперації - банку Райффайзен - до когорти провідних банківських установ. Саме тому в окремих законах, постановах уряду, державній програмі розвитку аграрного сектора України відводиться важливе місце широкому впровадженню та державній підтримці селянської кооперації. У зв'язку з цим актуальним є вивчення та критичне осмислення історичного досвіду зарубіжних країн, з'ясування передумов їх більш або менш успішного просування у вирішенні проблем, пов'язаних із суспільними трансформаціями останніх років. До того ж, для подолання негативних наслідків політики компартійного режиму та прискорення європейської інтеграції нашого суспільства необхідним є з'ясування й співставлення традицій взаємин між кооперативним рухом як важливим інститутом громадянського суспільства та політичними силами у сусідніх з Україною державах, що тривалий час знаходились у складі так званого соціалістичного табору і, водночас, частина з яких уже набула повноправного членства в Євросоюзі.

Попри актуальність компаративного вивчення історичного досвіду взаємодії різних політичних сил і систем із такими інститутами громадянського суспільства, як кооперативний рух в українській історіографії спеціальних праць з цієї проблеми не існувало. Якщо місце кооперації у комуністичній моделі суспільної модернізації висвітлювалось у радянській, а також сучасній українській і російській історіографіях, то кооперативна політика аграристських партій країн Центральної та Східної Європи лише фрагментарно відображалась у більш загальних працях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами.

Дисертаційне дослідження пов'язане із науково-дослідною темою "Дослідження проблем гуманітарних наук", розробка якої проводиться на кафедрі історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 25 червня 2007 р., протокол №12.

Мета роботи полягає у з'ясуванні особливостей розвитку європейського кооперативного руху у контексті політики комуністів та аграристів у 20-х роках ХХ ст. на прикладі країн Центральної та Східної Європи.

Виходячи з мети, дисертанткою поставлені такі **завдання**:

- З'ясувати стан наукової розробленості проблеми та охарактеризувати джерельну базу.
- Висвітлити процес генези та розвитку різних форм та видів європейського кооперативного руху до початку 20-х років ХХ ст., особливості його поширення у країнах Центральної та Східної Європи.
- Дослідити розвиток поглядів на кооперацію у європейській суспільно-політичній думці, з'ясувати місце та роль, що відводилась їм у доктринах комунізму та аграризму.
- Розглянути соціально-економічні та суспільно-політичні умови реалізації кооперативної політики селянськими партіями країн Центральної та Східної Європи.
- Порівняти особливості кооперативного курсу радикального й поміркованого крила аграризму, з'ясувати їх результативність.
- Проаналізувати форми та методи реалізації політики комуністів у європейському кооперативному русі, виявити її наслідки.
- Узагальнити історичний досвід взаємодії кооперативного руху країн Центрально-Східної Європи з аграристськими та комуністичними партіями.
- Сформулювати на основі проведеного дослідження практичні рекомендації.

Об'єктом дисертаційного дослідження є процес розвитку кооперативного руху країн Центральної і Східної Європи у контексті політики аграристів та комуністів.

Предмет дисертації – це особливості зародження кооперативного руху та його поширення в країнах Центральної та Східної Європи; місце кооперації у суспільно-політичному й соціально-економічному житті регіону; генеза доктринальних підходів комуністичних та аграрних партій до ролі кооперації у процесі суспільної модернізації; форми, механізми і наслідки взаємодії аграристів і комуністів із кооперативним рухом.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють 20-і роки ХХ ст. Нижньою межею обрано завершення Першої світової війни, що знаменувало різке зростання впливу у суспільно-політичному житті країн Центральної та Східної Європи прихильників нових доктрин суспільної модернізації комуністичної та аграристської. Верхньою межею обрано кінець 20-х років ХХ ст., що були позначені кардинальними змінами у кооперативному русі країн регіону, зумовленими його фактичною ліквідацією у Радянському Союзі та впливом руйнівної світової економічної кризи, яка поширилась країнами Центральної Європи у 1930 р. Вихід за хронологічні межі зумовлений з'ясуванням історичних передумов досліджуваних явищ.

Територіальні межі дослідження охоплюють країни Центральної та Східної Європи (Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Болгарію, Румунію, європейську частину СРСР без України). Вихід автора в окремих випадках за

означені межі зумовлений прагненням більш цілісно й системно висвітлити досліджувану проблему.

Методологічна база. Дослідження ґрунтується на засадах наукової об'єктивності й історизму. Принцип історизму підпорядковувався меті адекватного відтворення наукової картини проблеми. Принцип системності орієнтував на розкриття цілісності об'єкта, забезпечив вивчення суспільно-політичних процесів у кооперативному русі як єдиного цілого. Щоб розкрити основні аспекти розвитку європейського кооперативного руху у контексті комуністичної й аграристської моделей суспільної модернізації у розвитку, логічній послідовності та взаємозв'язку матеріал згруповано за проблемно-хронологічним принципом. Були використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи. З огляду на метод типологізації вдалося в певному порядку згрупувати емпіричний матеріал. Конкретно-історичний метод дав змогу з'ясувати специфіку, і окреслити проблему явищем конкретного історичного процесу, простежити динаміку розвитку кооперативного руху. Натомість системно-структурний метод дозволив розглянути кооперативні організації різних країн та соціальних груп як єдину систему – суб'єкт громадсько-політичних процесів у регіоні Центрально-Східної Європи. Водночас, розвиток кооперативного руху розглядався у контексті загальнополітичної боротьби, що тривала у країнах регіону впродовж аналізованого дисертантом часу. При логічному дослідженні розвитку кооперативного руху важливо було абстрагуватись від випадковостей, окремих несуттєвих фактів, тобто теоретично відтворити об'єкт у сутнісних, закономірних зв'язках, уявити необхідне – загальне й особливе – у процесі розвитку європейського кооперативного руху та еволюції поглядів на його місце у суспільних перетвореннях з боку різних політичних сил. Критичний метод спонукав до відповідального ставлення до аксіоматичних суджень і гіпотетичних спостережень. Водночас ми застосовували власне дослідницьке право на обґрунтування позиції, намагалися правдиво відобразити палітру розвитку європейського кооперативного руху під впливом провідних у регіоні Центральної та Східної Європи суспільно-політичних сил, усвідомлюючи, що проблема потребує зважених оцінок, які б впливали з об'єктивних наукових узагальнень та висновків.

Наукова новизна. До наукового обігу вперше введено значну кількість нової інформації, яку дисертант залучила із архівних фондів, історичної періодики, праць теоретиків європейського аграризму, комунізму, соціал-демократії тощо. Висунуто та обґрунтовано авторську концепцію розвитку кооперативного руху у контексті аграризму та комунізму. З'ясовано основні тенденції розвитку європейського кооперативного руху до початку 20-х років ХХ ст. з точки зору формування передумов для застосування його потенціалу у аграристських і комуністичних перетвореннях. На основі критичного аналізу поглядів прихильників різних політичних ідеологій з'ясовано роль, яка відводилася кооперації у аграристській та комуністичній доктринах суспільної модернізації. Встановлено вплив соціально-економічних і суспільно-політичних особливостей країн Центральної Європи на можливості реалізації суспільних перетворень селянськими партіями регіону. Визначено варіації кооперативної

політики аграристів у різних країнах регіону й виявлено результати їх реалізації. Узагальнено досвід взаємин між правлячою комуністичною партією та кооперативним рухом за умов політичної диктатури у СРСР та Угорщині. На прикладі взаємодії компартій із кооперативним рухом центральноєвропейських країн продемонстровано, що за умов відсутності у них монополії на політичну владу комуністи були нездатними його опанувати.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання її положень для підготовки узагальнюючих праць, підручників і науково-методичних посібників з історії країн Центральної та Східної Європи ХХ ст., з історії розвитку європейського кооперативного руху, а також у викладацькій роботі. Узагальнений досвід взаємодії політичних партій та громадського руху може посприяти розгортанню діяльності кооперативних організацій сучасної України, подоланню ними негативних наслідків втручання у їх діяльність тоталітарного комуністичного режиму, а відтак налагодженню більш ефективної співпраці з національними асоціаціями зарубіжжя, повноцінній інтеграції до міжнародного кооперативного руху.

Апробація результатів дослідження. Результати, одержані у ході дисертаційного дослідження, були оприлюднені на десяти наукових конференціях: I Міжвузівській науково-теоретичній конференції "Социально-политические и культурные проблемы современности" (Сімферополь, 2008); Запорізьких єврейських читаннях (2008); IV Всекримській науковій конференції "Молодая наука Крыма-2008" (Сімферополь, 2008); Всеукраїнській конференції "Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні" (Сімферополь, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених, присвяченій 90-річчю Гетьманату Павла Скоропадського (Київ, 2008); Міжнародній науковій конференції "Україна в етнокультурному вимірі XVIII – початку ХХІ ст." (Київ, 2008); II Міжвузівській науково-теоретичній конференції "Социально-политические и культурные проблемы современности" (Сімферополь, 2009); III Всеукраїнській науково-практичній конференції "Актуальные проблемы этнополитической и социально-экономической истории и культуры Крыма. 65 лет со дня депортации крымскотатарского народа" (Сімферополь, 2009); III міжнародній науково-теоретичній конференції «Социально-политические и культурные проблемы современности» (Сімферополь, 2010); Міжвузівській науково-практичній конференції «Українознавство в системі освітніх закладів гуманітарного спрямування». – (Київ, 2008).

Публікації. Основні результати дослідження знайшли відображення в чотирьох статтях у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура роботи зумовлена змістом проблеми, предметом і методами дослідження. Складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, який налічує 339 найменувань. Загальний обсяг дисертації становить 216 сторінок (основний текст – 185).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** здійснено загальну постановку проблеми, обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено мету та завдання, його об'єкт і предмет, окреслено зв'язок із науковими програмами, планами та темами, визначено хронологічні рамки й територіальні межі, його методологічну базу, наукову новизну та практичне значення дисертації, подано інформацію про апробацію та публікацію його результатів.

У першому розділі **"Історіографія та джерельна база дослідження"** висвітлюється рівень наукової розробленості проблеми та характеризуються джерела, на основі яких здійснювалося дисертаційне дослідження.

Аналіз **історіографії** засвідчив відсутність спеціальних праць, присвячених дослідженню кооперативного руху країн Центрально-Східної Європи у контексті аграристської та комуністичної доктрин суспільної модернізації. Водночас окремі аспекти цієї проблеми отримали своє відображення у літературі. Так, історія зародження і розвитку європейської кооперації активно аналізувалась у першій чверті ХХ ст. У цей час вийшло друком кілька праць як українських та російських¹, так і зарубіжних² дослідників. Ними було створено загалом цілісну на той час картину еволюції різних форм та видів європейського кооперативного руху, розкрито його місце у соціально-економічних і суспільно-політичних процесах, відображено погляди на соціально-економічну роль й історичну перспективу кооперації з точки зору різних політичних ідеологій (кооператизму, окремих течій європейської соціал-демократії, ортодоксального марксизму та ін). Зарубіжні автори 20 – 30-х років минулого століття робили спроби аналізу тенденцій, притаманних кооперації окремих країн Центральної Європи та європейського кооперативного руху загалом. Щоправда, будучи здебільшого активними учасниками кооперативного руху, у своїх оцінках та підборі матеріалу згадані науковці виходили із суб'єктивних позицій³.

Тенденційність та фрагментарність притаманна працям радянських дослідників, у яких знайшли відображення складові аграристської концепції суспільного розвитку та її кооперативного аспекту. Аналіз програм і діяльності

¹ Анциферов А.Н. Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции / А.Н. Анцыферов – Воронеж, 1907; Бородаевский С.В. Сельскохозяйственная кооперация в Германии / С.В.Бородаевский – СПб.: Отделение Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, 1908. – 120 с.

² Вольф Г. Народные банки / Г.Вольф – М.: Типография Сытина, 1915. – 436 с.; Зассен И. Развитие теории кооперации / И.Зассен – Х.: Книгоиздательство "Союз" Харьковского кредитного союза кооперативов, 1919. – 148 с.; Уэбб Б. Кооперативное движение в Великобритании / Б.Уэбб – Х., 1919; Фрометт Б. Крестьянская кооперация и общественная жизнь. – 2-е изд. – Пг.: Мысль, 1918. – 39 с.; Штаудингер Ф. Марксизм и потребительская кооперация / Ф.Штаудингер - М., 1919. – 87с.

³ Марциус У. О кооперативном движении в Венгрии // Международная кооперация. – 1926. – №11-12. – С.23-25; Недельчев Д. По стопам гамбуржцев (Съезд Чешского союза потребительской кооперации) // Международная кооперация. – 1929. – № 6-7. – С. 40-47; Бадулеску А. О кооперативном движении в Румынии // Международная кооперация. – 1925. – №9. – С.35-44; Горов М. Кооперация и борьба за крестьянство в Болгарии // Международная кооперация. – 1929. – №3. – С.12-19; Коларов В. Сельскохозяйственная кооперация и задачи коммунистов // Аграрные проблемы. – 1932. – Кн.7. – С.14-16.

селянських політичних сил спрямовувався на їх фрагментацію на окремі течії з подальшим визначенням більш та менш прийнятних партнерів місцевих комуністичних партій⁴. Присвячені проблемі праці зарубіжних наукових авторів 20-х – 30-х років писались або прихильниками аграризму, а відтак їм була притаманна значна ідеалізація цієї ідеології та рецептів вирішення соціально-політичних і економічних проблем⁵, або ж їх опонентами. Зокрема, прокомуністично налаштовані автори з Польщі, Болгарії, Чехословаччини, Румунії та інших країн регіону, діяльність аграрних партій у кооперації оцінювали як спрямовану на позбавлення революційної боротьби необхідної соціальної бази. При цьому нав'язувалось твердження, ніби керована аграристами кооперація приводить до погіршення економічного стану більшості селянства на користь його заможної частини⁶. Закладені у 30-х роках минулого століття підходи до ідеології й практики аграризму продовжували домінувати в історіографії країн так званого соцтабору і у 40 – 60-х роках цього століття⁷. Лише з другої половини 60-х років вони поступово урівноважувалися більш об'єктивними оцінками. І радянські дослідники,⁸ і науковці із соціалістичних країн Центральної Європи⁹ почали визнавати селянські партії більш

⁴ Тимов С. Царанизм // На аграрном фронте. – 1926. – №5. – С.71-84.

⁵ Hodza M. Agrarizam i slovenstwo. – Ljubljana, 1924. – 296 s.; Hribar A. Savremeni agrarizam. – Zagreb, 1924. – 211 s.

⁶ Горов М. Политическая передвижка крестьянства в капиталистических странах и борьба за крестьянство // Крестьянский интернационал. – 1924. – №10-12. – С.3-16; Арборе-Ралли Е. Положение крестьянства в Румынии и Румынская крестьянская партия // Крестьянский Интернационал. – 1924. – №7–9. – С.55-62; Коларов В. "Аграризм" как теория "социального мира" // Коммунистический Интернационал. – 1928. – №20. – С.31; Ралиу И. Программа правительства национал-царанистской партии Румынии // Аграрные проблемы. – 1929. – Кн. 1. – С.75-91.

⁷ Ignar S. Agrarysm. Spolechno-polityczny program wejskiej burguazji. – Warszawa, 1956. – 217 s.; Cesar J., Cerny B. O ideologii ceskoslovenskeho agrarizmu // Ceskoslovensky Casopis Historicky. – Praha, 1959. – №2; Добротэ Н. Кооперативные иллюзии в экономической литературе буржуазно-помещичьей Румынии (1918-1944): Автореф. ... дис. канд. экон. наук. – М., 1964. – 21с.

⁸ Виноградов В.Н. Очерки общественно-политической мысли в Румынии / В.Н.Виноградов – 1975. – 375 с.; Горанович М.М. Крах Зеленого Интернационала. – М.: Наука, 1967. – 284 с.; Михутина И.В. О социальном характере и социальных аспектах программ и деятельности крестьянских партий стран Центральной и Юго-Восточной Европы // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – С.152-170; Маковецкая Т.Ф., Покивайлова Т.А. Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти XX века // Балканские исследования. – Вып.9: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. – М., 1984. – С.199-222.

⁹ Szaflik J. Polske Stronnictwo Ludowe Piast. 1926-1931. – Warszawa, 1965. – 271 s.; Galaj D. Chlopski ruch polityczny w Polsce. – Warszawa, 1969. – 303 s.; Айненкель А. Крестьянство и крестьянские партии в политической системе II Речи Посполитой // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – С.79-91; Петрова Д. Болгарский земледельческий народный союз между двумя мировыми войнами // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – С.170-183; Шипош Й. Мелкобуржуазные партии и аграрный вопрос в буржуазной

прогресивними порівняно із "буржуазними", проте продовжували наголошувати на утопічності ідеології аграризму, що було приводом для негативної оцінки її опонування революційним підходам комуністів. Кооперативний аспект у діяльності селянських партій хоч і не отримав у них належного висвітлення, проте активно використовувався для ілюстрації прагнення аграристів "законсервувати капіталістичний лад".

Сформульовані російськими дослідниками аграризму в період перебудови та перші роки після розпаду СРСР підходи до проблеми, на нашу думку, засвідчили їх небажання відійти від класово зумовленого тлумачення історичного процесу¹⁰. У свою чергу серед сучасних українських дослідників феномен аграризму не викликав належної уваги. Слід виділити лише праці О.Крапівіна, в яких відображено історію однієї із найвпливовіших аграрних партій Європи – Болгарської землеробської народної спілки (БЗНС) – у контексті суспільно-політичної боротьби у першій чверті XX ст., а також розкрито суспільно-політичні погляди провідних ідеологів політичної сили – О.Стамболійського та Д.Драгієва¹¹.

Радянська історіографія політики комуністів у кооперативному русі та особливостей розвитку кооперації у СРСР вирізняється великою кількістю праць, які виходили в радянських республіках, починаючи з 20-х років XX ст.¹². Часто вони писалися партійними функціонерами, які працювали у кооперативних центрах радянських республік, або ж у кооперативній секції Комуністичного інтернаціоналу. Це зумовило їх ідеологізованість, переважання глорифікаційного та навіть "месіанського" підходу в оцінках політики комуністів у європейському кооперативному русі, адже вони виконували чітку ідеологічну функцію індоктринації у суспільну свідомість думки про правильність та безальтернативність компартійної політики. Натомість у радянський час так і не стали предметом спеціального дослідження проблеми розвитку зарубіжної кооперації. Навіть у економічних дослідженнях та посібниках для вузів проблема розвитку кооперативного руху як суспільно-політичного явища, а також специфіка його розвитку у країнах Центральної Європи висвітлювалися вкрай

революции в Венгрии: автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – М., 1984. – 25 с.; Hemmerling Z. Ruch ludowy w Polsce, Bulgarii i Czechoslovacji 1883-1930. – Warszawa, 1987. – 378 s.

¹⁰ Семенов К.Н. Режим БЗНС – форма социал-максимализма? К постановке проблемы // Советское славяноведение. – 1991 – №6. – С.37-47.; Матвеев Г.Ф. Третий путь? Идеология аграризма в межвоенной Чехословакии и Польше / Г.Ф.Матвеев – М.: Из-во Моск. ун-та, 1992. – 240 с.

¹¹ Крапівін Олександр Васильович. Болгарська землеробська народна спілка у політичній боротьбі першої чверті XX століття: Автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Київський держ.ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1996. – 34с.

¹² Варьяш Э.И. Международное кооперативное движение и советская кооперация / Э.И.Варьяш – М.: Город и деревня, 1926. – 97с.; Житомирский В.К. Пути зарубежной кооперации / В.К.Житомирский – М.: Из-во "Центросоюза", 1929. – 48с.; Зарудний С. Кооперативний інтернаціонал. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 24с.; Полоцький О. Кооперация за червоним кордоном / О.Полоцький – Х.: ДВУ, 1927. – 78 с.;

фрагментарно¹³. Якщо впродовж другої половини 30 – 50-х років ХХ ст. проблемам міжнародного кооперативного руху увага не приділялась, то у 60 – 80-х роках ця прогалина поступово заповнювалася, проте до повалення комуністичного режиму та розпаду СРСР на його теренах виходили лише загальні огляди, які мали слугувати посібниками для студентів економічних вузів¹⁴.

Поява можливостей для критичного переосмислення минулого після розпаду СРСР викликала пошук досліджень, присвячених політиці комуністів у кооперації. Серед сучасних наукових доробків, присвячених особливостям розвитку російської кооперації за умов комуністичної диктатури заслуговує на увагу доробок Л.Файна, В.Кабанова, Кім Чан Чжина, О.Панаріна. На їхню думку, з початком НЕПу кооперація почала розглядатися у фокусі її використання як інструмент партійно-державної політики у збуто-постачальницькій галузі. Водночас, у сучасній російській історіографії утвердилось переконання, що до початку 1930-х років радянська кооперація зазнала деформацій, внаслідок яких перестала в повному розумінні відповідати визначенню терміна "кооперація"¹⁵.

На початку ХХІ ст. з'явилися нові праці з історії взаємодії радянських кооперативних центрів та МКА, які розглядалися у контексті політики комуністів у світовому та європейському кооперативному русі¹⁶. Натомість, досі не викликали інтересу в новітній українській та російській історичній науці проблеми розвитку кооперативного руху в країнах Центральної Європи міжвоєнної доби. Лише побіжно приділяється їм увага у навчальних посібниках для економічних вузів¹⁷.

Джерельну базу дисертаційної роботи становлять архівні документи і матеріали, тогочасні періодичні видання, тематичні збірки документів. Основний

¹³ Фишгендлер А.М. Кооперации в Западной Европе и СССР (Схема строительства) / А.М.Фишгендлер – М.: Изд-во Центросоюза, 1925. – 74 с.; Равич Я.К. Крестьянство на Западе и кооперация / Я.К.Равич – М.-Л.: Цент товарищество "Кооперативное издательство", 1925. – 208 с.

¹⁴ Глазков В.В. Кредитная кооперация / В.В.Глазков, Б.Н. Хвостов – М.: Центросоюз, 1974. – 224 с.; Макаренко А.П. Теория кооперации / А.П.Макаренко, А.И. Крашенинников, А.В.Кизилевич, В.Е.Паламарчук, Б.Н. Хвостов – М.: Экономика, 1982. – 282 с.; Первушин М.А. Кооперативное движение в условиях капитализма: Учеб. пособие / М.: МКИ, 1982. – 83 с.; Дмитренко В.П. Партия и кооперация / Л.Ф. Дмитренко, Л.Ф.Морозов, В.И.Погудин. – М.: Политиздат, 1978. – 296с.

¹⁵ Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт / Л.Е.Файн - Иваново, 1994. – 276с.; Кабанов В.В. Кооперация, революция, социализм / В.В.Кабанов – М.: Наука, 1996. – 206 с., Панарин А.А. Эволюция кооперации на Дону и Северном Кавказе в 1921-1929 гг. – Армавир: Редакционно-издательский центр АППУ, 2004. – 352 с.

¹⁶ Журба М.А. Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний альянс (20-ті роки ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 61-74.

¹⁷ Гончаренко В.В. Кредитна кооперація: Форми економічної самопомогі сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В.В.Гончаренко – К. : Глобус, 1998. – 325с.; Гавриленко Ю.М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. /Ю.М.Гавриленко – 2-е вид., перероб. та доп. – Донецьк : Проект, 2000. – 296с.; Масленников В.П. Кооперация аграрной сферы: опыт, проблемы, перспективу / В.П.Масленников – М.: Изд-во Рос. университета дружбы народов, 1996. – 303 с. та ін.

масив документів і матеріалів міститься у двох основних блоках. Це – фонди російських та українських архівів і блок опублікованих матеріалів, що включає періодику досліджуваного нами періоду, збірки документів та праці теоретиків європейського комунізму, соціал-демократії й аграризму.

З точки зору достовірності та репрезентативності ключове місце в джерельній базі дослідження посіли архівні матеріали. Насамперед – це фонди Російського державного архіву соціально-політичної історії (РАСПІ) та Російського державного архіву економіки (РДАЕ). У фонді ЦК РКП(б) (Ф.17) РДАСПІ містяться матеріали Політбюро (оп. 3), Відділу по роботі на селі (оп. 5), організаційно-інструкторського (оп. 11) та організаційно-розподільчого відділу (оп. 68), в яких розкриваються суспільно-політичні аспекти розвитку радянського кооперативного руху, механізми його підпорядкування завданням правлячої партії, здобуття останньою контролю над керівними органами кооперації на всіх рівнях. У справах фондів Центральної спілки споживчих товариств СРСР (ф. 484), його Сільськогосподарської секції (ф.531), Всеросійської спілки сільськогосподарської кооперації з постачання (ф.4106), Ради центрів сільськогосподарської кооперації при Всеросійській спілці сільськогосподарської кооперації (ф.7018) РДАЕ містяться матеріали, що дозволяють простежити розвиток окремих видів кооперації у їх динаміці, з'ясувати політику комуністичного режиму щодо окремих видів кооперативного руху країни, виявити реакцію кооперованої громадськості на здійснювані правлячою партією заходи.

Відомості про особливості розвитку кооперативного руху за межами СРСР, політику аграрних партій у кооперативному русі країн Центральної та Південно-Східної Європи можна знайти у справах фондів Кооперативної секції Комінтерну (ф.506) та Міжнародної селянської Ради (Селінтерну, ф.535) у Російському державному архіві соціально-політичної історії (РАСПІ). У фондах архіву знайшла відображення суспільно-політична боротьба у кооперативному русі країн Центральної та Південно-Східної Європи, залежність кооперативної політики комуністичних партій цих країн від ухвалених у структурах Комінтерну директив, підпорядкованість кооперативної політики за кордоном СРСР зовнішньополітичним пріоритетам більшовицького керівництва.

З українських архівів були залучені матеріали фонду КП(б)У (ф. 1) Центрального державного архіву громадських об'єднань України у якому містяться справи Центрального комітету (оп. 20), а також фонду Об'єднаного представництва української кооперації за кордоном (ф.807) у Центральному державному архіві вищих органів влади. У них можна знайти інформацію щодо політики комуністів у міжнародному та європейському кооперативному рухах, кооперативних організаціях окремих держав Європи. Використання цих документів дало можливість доповнити отримані в російських архівосховищах та періодиці 20-х років минулого століття дані про використання представниками контрольованих комуністами радянських кооперативних представництв для підтримки з трибуни міжнародного кооперативного Альянсу прокомуністичних псевдогромадських організацій у деяких країнах Центральної Європи.

Багатий інформаційний матеріал містить періодика досліджуваного періоду. Головним чином, це часописи Кооперативної секції комінтерну "Международная кооперация", Міжнародної селянської ради "Крестьянский Интернационал", друковані органи окремих центрів російського, українського та білоруського кооперативного руху. Вони містять чимало відомостей про динаміку, соціальний склад, суспільно-політичні вподобання, взаємини із правлячими та опозиційними партіями. Матеріали цієї групи джерел стали незамінним банком інформації з історії розвитку кооперативного руху і, особливо, суспільно-політичної боротьби в ньому. А матеріали архівної періодики присвячені кооперації Центральної та Південно-Східної Європи, здебільшого стали безальтернативним джерелом інформації, яка за умови критичного підходу дає можливість скласти уявлення про особливості розвитку кооперативного руху.

Чисельні збірки документів присвячені кооперативному рухові, що вийшли друком у радянський час, готувалися відповідно до пануючих за умов однопартійного режиму ідеологічних імперативів. Відібрані у них документи мали вписуватись в офіційну схему перебігу історичних подій. Цей блок джерел репрезентований насамперед тематичними публікаціями, присвяченими кооперативно-колгоспному будівництву в СРСР та окремих його республіках¹⁸. У зв'язку із зазначеними особливостями археографічних збірок радянської доби, особливий науковий інтерес становлять ті з них, які побачили світ за останні роки існування Радянського Союзу, адже у них, хоч і неповно, проте знайшла своє відображення реальна картина взаємодії між більшовицьким режимом та кооперативним рухом¹⁹. Загальнодоступними для дослідників є чисельні праці апологетів комунізму та більшовизму, в яких визначався зміст партійно-державного курсу щодо кооперації у СРСР, а також функціонерів компартій країн Центральної та Південно-Східної Європи, які робили більш або менш вдалі спроби принатурення "генеральної лінії" до специфічних особливостей власних країн. Натомість публікації праць теоретиків соціал-демократії, кооператизму та аграризму репрезентовані переважно виданнями до початку 30-х років минулого століття, або публікаціями, які побачили світ уже після розпаду СРСР.

Таким чином, відсутність спеціальних праць, присвячених компаративному аналізу особливостей розвитку кооперативного руху Центрально-Східної Європи у 20-х роках минулого століття у контексті аграристської та комуністичної доктрин суспільної модернізації зумовлює актуальність дослідження цієї проблеми. Водночас, реалізація відповідного завдання можлива з огляду на достатню, хоч і не без недоліків, різноманітну джерельну базу.

¹⁸ Кооперативно-колхозное строительство в Белорусской ССР 1917-1927гг.: Сб. документов и материалов / Сост.: Т.А. Воробьева и др.; Ред. кол.: М.П. Костюк и др. – Минск: Наука и техника, 1980. – 310с.; Кооперация в СССР за десять лет / Ком. акад. Кооп. секция. Цент кооп. совет; Отв. ред. В.П. Милютин. – М.: Изд-во Ком. акад., 1928. – 330 с.

¹⁹ Кооперативно-колхозное строительство в СССР, 1917 - 1922: Документы и материалы / АН СССР Ин-т истории СССР и др.; Отв. ред. В.П. Данилов. – М.: Наука, 1990. – 399с.; Кооперативно-колхозное строительство в СССР, 1923 - 1927: Документы и материалы / АН СССР Ин-т истории СССР и др.; Составители Е.А. Тюрин и др. – М.: Наука, 1991. – 426 с.

У другому розділі **"Особливості розвитку європейського кооперативного руху (кінець XIX – початок XX ст.)"** розглядаються різні форми міської та сільської кооперації кінця XIX - початку XX ст.: споживча, кредитна, інтегральна сільськогосподарська, житлова та ін. Поширення кооперативного руху у селянському середовищі країн Центральної та Південно-Східної Європи відбувалося на основі засвоєння досвіду західноєвропейського кооперативного руху. Водночас за специфічних соціально-економічних та суспільно-політичних умов регіону відбувалась модифікація традиційних форм кооперації до потреб кожної окремо взятої країни. Переважання дрібновласницького селянства, його невисока заможність (порівняно із західноєвропейським) посилена незначною пов'язаністю із європейським та відсутністю ємного внутрішнього сільськогосподарського ринку, зумовлювали гострий дефіцит фінансових ресурсів у аграрному середовищі.

Відсутність національного суверенітету у деяких селянських народів регіону та збереження залишків традиційної селянської громадської взаємодопомоги породжували аграристську реакцію селянства на поширення чужого їм етнокультурного та соціально-економічного явища індустріалізму й капіталізму. Зазначені фактори сприяли пріоритетному поширенню в країнах регіону кредитної кооперації, насамперед райффайзенівського типу, оскільки корпоративно замкнуті, орієнтовані на агроцентричність власної діяльності, сільські кредитні товариства виявились найбільш прийнятною інституційною формою, що могла за нових капіталістичних умов успадкувати принципи взаємодопомоги селянських громад. Влада розглядала об'єднану у регіональні та національні спілки розгалужену кооперативну мережу як підйому для модернізації архаїчного аграрного виробництва і, водночас, стабілізатор соціальних відносин. Інтелігенція ж розраховувала за допомогою національної і просвітницької роботи селянської кооперації політично згуртувати та активізувати численне селянство країн регіону.

Свої особливості мав процес зародження та розвитку кооперації на території Російської імперії. Стартові умови, що склалися на початку 60-х років XIX ст. в аграрній країні із залишками кріпосницьких відносин були менш сприятливими ніж у країнах Центрально-Східної Європи. Поширення кооперування на широкі верстви сільського населення стримувалось відсутністю необхідної законодавчої бази та обмеженістю соціальної бази через переважання кредитно-ощадних товариств, побудованих за принципами Шульце-Деліча. Водночас, розвиток споживчої кооперації стримувався внаслідок відсутності великих промислових центрів та відносно пізнього початку індустріалізації країни. Натомість з кінця XIX – початку XX ст. розпочинається бурхливий розвиток цієї форми кооперування міського, а пізніше і сільського населення. За відносно короткий проміжок часу споживча кооперація Російської імперії перетворилась на найбільш чисельну форму самоорганізації населення імперії, а довкола неї відбувалась консолідація усіх видів кооперації країни. Напередодні Першої світової війни, за часткою залучених до споживчих товариств міських жителів, Росія випередила більшість країн Центральної Європи, а за їх абсолютною чисельністю – і західноєвропейських країн.

Отже, поширення кооперативного руху у Центральній та Східній Європі відбувалось на основі засвоєння досвіду західноєвропейських держав. Водночас за специфічних умов країн регіону її розвиток набув певних особливостей.

У третьому розділі **"Кооперація у суспільних доктринах комунізму та аграризму"** йдеться про те, як за умов соціальної нестабільності, яка супроводжувалася поширенням капіталістичних відносин у європейському суспільстві, ідея кооперативної самоорганізації громадян виявилась у центрі уваги теоретиків різних суспільно-політичних доктрин. Визначальне місце у подоланні гострих майнових суперечностей та соціальній стабілізації суспільства відводили ідеї кооперування прихильники різних шляхів безконфліктного розвитку людства: від соціалістів-утопістів Оуена та Ш.Фур'є до ліберальних реформаторів Г.Шульце-Деліча та Ф.Райффайзена. Водночас середина XIX ст. стала часом зародження альтернативного підходу до перспективи суспільного розвитку, основоположники якого К.Маркс та Ф.Енгельс абсолютизували деструктивні форми перетворення суспільства за допомогою революційних методів здобуття політичної влади. Будь-які форми громадської самоорганізації суспільства, зокрема й кооперація, розглядались ними виключно з точки зору її можливого використання для пропаганди комуністичних ідей, а також (насамперед у випадку із виробничою кооперацією), як додатковий аргумент на користь того, що виробництво у великих промислових масштабах можливе без участі підприємців.

За умов ігнорування інтересів селянства представниками двох найбільш впливових ідеологій початку XX ст. – лібералів та соціал-демократів – країнами Європи поширились ідеї аграризму. Їх прихильники вважали повернення суспільства до пріоритетності сільськогосподарського виробництва панацеєю від кризових явищ промислового перевиробництва, безробіття та породжуваних ними соціальних катаклізмів. У пошуках соціально-економічного підґрунтя, для альтернативного урбаністичного капіталізму та соціалізму шляху розвитку аграрних суспільств Центральної і Південно-Східної Європи, лідери місцевих селянських партій розглядали ідею загального кооперування як панацею, що мала врятувати суспільство від прогресуючої соціальної диференціації дрібновласницького населення та поширення деструктивних ідей комунізму.

Саме успішний розвиток кооперації, на їхню думку, міг перетворити країни периферійного на той час регіону Європи на осередок соціальної й економічної стабільності, стати базовою передумовою встановлення аграрної демократії дрібних виробників-власників, як антиподу до соціально поляризованого, конфліктного західного капіталізму і тоталітарного радянського соціалізму з його, позбавленим будь-якої власності, пролетаризованим та безправним населенням. Ідейна диференціація на помірковано-консервативну та ліво-радикальну течію знайшла відображення і у поглядах на місце кооперації у процесі суспільної модернізації. Представники радикального крила аграризму, які домінували в Болгарській землеробській народній спілці та румунській Цараністській партії, виступали за форсування розвитку кооперації, її активне насадження державою. Натомість представники консервативної течії, яка найбільш чітко виявила себе у Чехословаччині, виступали з більш поміркованими та прагматичними ідеями, що

зводились до сприяння розвитку кооперативного руху на основі врахування прагматичних інтересів його членів.

Таким чином, для теоретиків селянських партій ідея "кооперативної держави" була панацеєю, здатною подолати основні недоліки капіталістичного суспільства в інтересах селянства. Натомість, прихильники комуністичної ідеології орієнтувались на утилітарне використання кооперації для досягнення власних політичних цілей, після чого вона мала бути ліквідованою.

У четвертому розділі **"Кооперативна політика селянських партій Центральної Європи"** наголошується, що можливості реалізації програми суспільної модернізації у різних селянських партій Центральної Європи були різними. З одного боку, неоднаковою виявилась відносна вага селянства у структурі населення країн регіону. З іншого, аграрні партії функціонували за умов різних політичних систем – від широкої парламентської демократії у Чехословаччині, до конституційної монархії з невисоким рівнем розвитку парламентаризму, в Югославії. Ці фактори доповнювались неоднорідністю самого селянського політичного руху, яка відображалась у співіснуванні окремих аграристських партій-суперників (наприклад, Польща) або внутрішніх суперечностей, що теж поступово призводили до розколу (наприклад, Болгарія).

Досвід функціонування створеної у рамках суспільного експерименту болгарських аграристів кооперативної мережі після втрати ними політичної влади, вказував на її недостатню життєздатність за умов відсутності державної підтримки. Після того, як БЗНС опинилась в опозиції, контрольовані нею кооперативні центри почали втрачати здобуті позиції. Вагомою причиною цього стала не стільки політика нових урядів О.Цанкова і О.Ляпчева, скільки активна політична фрагментація кооперативного руху під час правління Землеробської спілки, яка поглиблювалась з огляду на спроби форсування розвитку "кооперативної держави" без урахування прагматичного інтересу власницького селянства.

Більш успішними стали спроби залучити потенціал кооперації для соціально-економічних перетворень в інтересах селянства, які здійснювались представниками консервативного крила аграризму у Чехословаччині та Угорщині. Тут тісна взаємодія селянської кооперації із правлячими у країні аграрними партіями забезпечувала сільськогосподарській кооперації преференції у розвитку. Важливим наслідком взаємодії аграристських партій та селянської кооперації Чехословаччини й Угорщини у соціально-політичній сфері виявилось обмеження можливостей поширення комуністичного впливу у середовищі малоземельного селянства. Це досягалось підтримкою розвитку у їх середовищі різних форм кооперативної взаємодопомоги та виробничої кооперації. У такий спосіб малозаможне селянство отримувало сподівання на можливість поліпшення свого матеріального становища та перетворення на самостійних господарів, а відтак уникало участі у пропонованих комуністами радикальних формах боротьби.

Складнішими були взаємини аграристів із споживчим кооперативним рухом міського населення, особливо в Чехословаччині. Відстоюючи інтереси сільського господарства та намагаючись подолати "ножиці цін" на аграрну і

промислову продукцію, уряд аграристів проводив політику високих імпорتنих мит на продовольчі товари і водночас стабілізував ціни на промислові товари в середині країни. Такі кроки негативно вплинули на становище споживчої кооперації.

Отже, порівняння кооперативної політики радикального й консервативного крила селянського політичного руху засвідчило вищу результативність останньої.

У п'ятому розділі **"Політика комуністів у європейському кооперативному русі"** доводиться, що специфіка політики комуністичних партій у європейському кооперативному русі визначальним чином залежала від того, чи перебували вони при владі, чи лише проводили боротьбу за встановлення "диктатури пролетаріату". Адже в останньому випадку кооперація не розглядалась з точки зору можливого її використання для реалізації суспільних перетворень, а оцінювалась як інструмент радикалізації охопленого нею населення. Історично першим був досвід використання кооперації у соціально-економічних перетвореннях у радянських республіках. Компартійне керівництво, утилізуючи потенціал кооперації для полегшення соціалістичної трансформації суспільства, відверто демонструвало несприйняття базових кооперативних принципів. Водночас поява можливостей для активізації самодіяльності населення поєднані із преференціями, які надавалися державою кооперації, сприяли її динамічному розвитку впродовж доби НЕПу. Однак із набуттям комуністичним режимом у СРСР найбільш одіозної форми – сталінізму – нехтування принципами організаційної автономності кооперативного руху набуває нових масштабів. Починаючи із кінця 1926 р. розпочалося масове зміщення кваліфікованих кадрів із середовища "класово ворожих" елементів. Натомість вакансії виявились зайняті людьми, ладними виконувати будь-які директиви. Щодалі більша роль надавалась використанню апарату кооперації для викачування коштів із її членів і водночас дозованого розподілу найнеобхідніших для населення споживчих товарів.

З огляду на те, що російські комуністи традиційно розглядали територію Російської імперії (пізніше – СРСР) у більш широкому контексті – реалізації ідеї "пролетарської революції" у загальносвітовому масштабі, здобуття контролю над російською кооперацією було лише першим кроком до загального опанування наймасовішого на той час громадського руху у планетарному масштабі. Координація діяльності комуністів у кооперативному русі європейських країн здійснювалась шляхом проведення міжнародних конференцій комуністів-кооператорів, що репрезентували спеціальні кооперативні відділи при центральних органах компартій своїх країн. Як і у більшовицькій Росії, під час існування Угорської радянської республіки кооперація була перетворена на інструмент напівнатурального (неринкового) розподілу продуктів та товарообміну між містом і селом. Кооперативні правління замінялись на комуністів або ставились під контроль окремих комісарів. У підсумку – кооперативна політика угорських комуністів не отримала підтримки більшості суспільства.

За умов відсутності політичної влади комуністи країн Центральної Європи спрямовували свої зусилля в кооперативному русі у напрямі радикалізації його

членів, їх втягування у політичну боротьбу відповідно до концепції "єдиного фронту". При цьому єдиною європейською країною, де комуністам вдалося створити потужну кооперативну організацію ("Визволення") при відсутності політичної влади стала Болгарія. Проте використання організації під час підготовки антиурядового повстання проти режиму О.Цанкова у вересні 1923 р. та подальшої антиурядової пропаганди зумовили його ліквідацію за рішенням суду. Серед єдиних загальнонаціональних кооперативних центрів Центральної Європи на початку 20-х років минулого століття найсильніші позиції комуністів були у споживчому русі Чехословаччини. Однак посилення деструктивних ліворадикальних установок, що активно нав'язувались Комінтерном, та виключення із лав компартії у процесі її так званої більшовизації деяких авторитетних кооператорів призвело до втрати цих позицій наприкінці 1920-х років. Подібним чином розвивалась ситуація й у кооперації Польщі, де спроби використання кооперативних форумів з метою радикалізації руху, вихваляння тотально залежної від радянської держави та комуністичної партії кооперації в СРСР, заклики до перетворення кооперації на знаряддя політичної боротьби в країні не лише не отримували підтримки більшості їх делегатів, а й змушували забути про власні конфлікти кооперативістів та соціалістів.

Таким чином, досвід взаємодії комуністів із кооперативним рухом засвідчив неспроможність його підпорядкування за умов відсутності державної влади, а також руйнівні для кооперації наслідки у разі наявності.

У висновках сформульовано основні результати дослідження, які виносяться на захист:

– Аналіз історіографії засвідчив відсутність спеціальних праць, присвячених вивченню європейського кооперативного руху у контексті аграристської та комуністичної доктрини суспільної модернізації. Висвітлювались лише окремі аспекти означеної проблеми. Зокрема великою кількістю праць вирізняється радянська історіографія кооперативної політики комуністів та особливостей розвитку кооперації в СРСР. Особливістю історіографії, присвяченої проблемам теорії та практики європейського аграризму, стало те, що кооперативний аспект у них розглядався лише побіжно. В Україні взагалі досліджувалася лише суспільно-політична діяльність Болгарської землеробської народної спілки та її окремих лідерів. Останнім часом спостерігається поживавлення інтересу до вивчення політики комуністів у Міжнародному кооперативному альянсі. Водночас проведена пошукова робота засвідчила наявність достатньої джерельної бази для вирішення порушених у дисертації завдань. Це - фонди російських та українських архівів, періодика досліджуваного періоду, праці теоретиків європейського комунізму, соціал-демократії та аграризму, опубліковані документи й матеріали, тематичні збірки останніх.

– Зародження кооперативного руху в країнах Європи стало реакцією на негативні прояви капіталістичної еволюції. Розвиток кооперації розпочався у середовищі міського населення Англії, де провідну роль відігравала її споживча форма. Натомість, генеза сільськогосподарської кооперації у її базовій та найбільш поширеній – кредитній – формі бере свій початок у Німеччині середини

XIX ст. Поширення кооперативного руху у селянському середовищі країн Центральної та Східної Європи відбувалося на основі засвоєння західноєвропейського досвіду. Водночас у специфічних соціально-економічних та суспільно-політичних умовах регіону відбувалась модифікація традиційних форм кооперації до потреб кожної окремо взятої країни. Окрім Угорщини, у країнах регіону кредитні товариства на принципах Райффайзена перетворились на осердя решти форм кооперативного руху, які або інтегрувалися до кредитних, або залежали від них організаційно. Свої особливості мав процес зародження та розвитку кооперації у Російській імперії, де вона за відносно короткий проміжок часу перетворилась на найчисельнішу форму самоорганізації громадськості.

– Визначальне місце у подоланні гострих майнових суперечностей та соціальній стабілізації суспільства відводили ідеї кооперування прихильники різних шляхів безконфліктного розвитку людства: від соціалістів-утопістів Оуена та Ш.Фур'є до ліберальних реформаторів Г.Шульце-Деліча та Ф.Райффайзена. Натомість, основоположники комунізму К.Маркс та Ф.Енгельс розглядали кооперацію насамперед з точки зору її можливого використання для пропаганди комуністичних ідей. В.Ленін обґрунтовував необхідність активізації діяльності комуністів у робітничій кооперації з метою радикалізації робітничого руху і використання у процесі переходу до соціалістичного ладу та селянській з метою підпорядкування селянства завданням соціалістичних перетворень. Водночас лідери селянських партій Центральної Європи розглядали ідею загального кооперування як засіб перетворення країн периферійного на той час регіону Європи на осередок соціальної і економічної стабільності. При цьому ідейна диференціація на помірковано-консервативну й ліво-радикальну течію у аграризмі знайшла своє відображення і у поглядах на місце кооперації у процесі суспільної модернізації.

– Можливості реалізації програми суспільної модернізації у різних селянських партій Центральної та Південно-Східної Європи були різними. З одного боку, неоднаковою була відносна вага селянства у структурі населення країн регіону, а також його соціальна структура. З іншого, аграрні партії функціонували за умов різних політичних систем – від широкої парламентської демократії у Чехословаччині до конституційної монархії із невисоким рівнем розвитку парламентаризму – в Югославії. Ці фактори доповнювались неоднорідністю самого селянського політичного руху, яка відображалась у співіснуванні окремих аграристських партій-суперників (Польща) або внутрішніх суперечностях, що теж поступово призводили до розколу (Болгарія).

– Досвід функціонування створеної у рамках суспільного експерименту болгарських аграристів кооперативної мережі вказував на її недостатню життєздатність за умов відсутності державної підтримки. Ключовою причиною цього стала не стільки політика нових урядів, скільки активна політична фрагментація кооперативного руху під час правління Землеробської спілки, яка поглиблювалась через спроби форсування розвитку "кооперативної держави" без належного урахування прагматичних інтересів власницького селянства. Більш успішними виявились спроби залучити потенціал кооперації для соціально-

економічних перетворень в інтересах селянства, які здійснювались представниками консервативного крила аграризму у Чехословаччині та Угорщині. Тут тісна взаємодія селянської кооперації із правлячими у країні аграрними партіями забезпечувала їй преференції. Це не лише сприяло розвитку сільського господарства, а й обмежило можливості поширення комуністичного впливу у середовищі малоземельного селянства.

— Попри чергування більш різких кроків та тактичних відступів кооперативний рух радянських республік був об'єктом посиленого тиску та втручання з боку комуністичної партії навіть за умов нової економічної політики. Під час посилення тоталітаризму та згортання елементів ринкової економіки доби НЕПу було ліквідовано залишки громадської природи радянської кооперації, а під цією назвою продовжувала функціонувати мережа фактично одержавлених структур, що слугували централізованим механізмом здійснення політики комуністичної партії у окремих галузях економіки. Організаційним та координаційним центром реалізації політики комуністів у європейському кооперативному русі досліджуваного періоду була Кооперативна секція Комінтерну. Центральним питанням у комуністичному русі для комуністів було ініціювання втягування кооперативних центрів до "єдиного фронту" з іншими прокомуністичними організаціями. Однак за умов соціально-економічної стабілізації, що тривала у країнах Центральної Європи у 20-х роках, робітниче середовище щодалі більше орієнтувалось на вирішення поточних проблем кооперації, віддавало перевагу конструктивним ініціативам перед популістськими спробами компартійних функціонерів залучити кооперативний рух до політичної боротьби.

— Проведений компаративний аналіз дав можливість виявити спільні риси та особливості. З одного боку, кооперації Центральної та Східної Європи упродовж досліджуваного періоду була притаманна позитивна динаміка зростання. Водночас цей процес відбувався нерівномірно за різних суспільно-політичних обставин. Так, на контрольованих комуністами територіях кооперація була обмежена соціально-економічною сферою діяльності. Можливості для розвитку кооперативної форми самоорганізації громадськості як суспільно-політичного феномену наштовхувалися на невідповідність моделі тоталітарної держави, що формувалася за умов однопартійної диктатури. Ігнорування самостійних кооперативних інтересів, субпідрядні оцінки її ролі з точки зору перетворення суспільства знайшли відображення і у політиці комуністів у кооперативних рухах нерадянських країн Європи та їх міжнародному центрі — МКА. Спробу волюнтаристського втручання в діяльність кооперації здійснили під час свого першого приходу до влади і представники радикального крила європейського селянського руху — лідери Болгарської землеробської спілки часів однопартійного уряду О.Стамболійського. Форсування кооперативного переоблаштування країни, небажання враховувати соціально-економічні умови, за яких здійснювались ініційовані ними суспільні перетворення, виявили свою безперспективність відразу ж після втрати ними політичної влади. Натомість більш вдалою була кооперативна політика представників поміркованого крила східноєвропейського аграризму, що знайшла відображення у Чехословаччині та меншою мірою в

Угорщині. Вона базувалась як на урахуванні реального рівня розвитку кооперації, так і безпосередніх інтересів її найактивніших членів.

— Виходячи з отриманих результатів, дисертантом сформульовані **практичні рекомендації**, спрямовані на застосуванні проаналізованого у роботі зарубіжного досвіду взаємодії кооперативних організацій з різними політичними партіями й режимами у процесі подолання сучасною українською кооперацією негативних наслідків тоталітарного комуністичного минулого, а відтак полегшення адаптації та інтеграції до європейської кооперативної системи.

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження:

1. Берендєєва О.В. Зародження та розвиток сільськогосподарської кооперації в країнах Західної Європи (друга половина XIX- поч. XX ст.) // Наукові записки Вінницького педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: історія. – Вип. 13. – Вінниця, 2008. – С. 306-310.
2. Берендєєва О.В. Особливості виникнення та розвитку кооперації європейського міста у XIX- поч. XX ст. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 6: історичні науки. – К., 2008. - С.147-152.
3. Берендєєва О.В. Кооперація у суспільній доктрині європейського аграризму // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – №4. – С.4–9.
4. Берендєєва О.В. Соціальні та політичні особливості розвитку кооперативного руху в країнах Центральної Європи в 20-х роках XX століття // Науковий вісник "Гілея". Збірник наукових праць. – Вип.20. – К., 2009. – С. 133-142.

Берендєєва О.В. Європейський кооперативний рух у теорії та практиці аграристських і комуністичних партій країн Центрально-Східної Європи (20-ті роки XX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2010.

Дисертація присвячена вивченню процесу розвитку кооперативного руху країн Центральної та Південно-Східної Європи у контексті політики аграристських та комуністичних партій у 20-ті роки XX ст. На основі літератури, архівних і опублікованих джерел було визначено, що за умов існування різних політичних систем, існування внутрішніх суперечностей, що призводили до розколу, можливості реалізації програм суспільної модернізації у різних селянських партій Центральної та Південно-Східної Європи були нерівними та залежали від комплексу об'єктивних та суб'єктивних факторів, що лежали в соціально-економічній та суспільно-політичній площині. Було висвітлено теорію створення та діяльності кооперативних рухів, особливості поглядів засновників кооперації і прихильників ідей аграризму на місце кооперації у подоланні гострих майнових суперечностей та соціальної стабілізації суспільства. Дисертантом було проаналізовано політику комуністичних партій відносно кооперативного руху, що

засвідчила домінування утилітарного підходу до громадських кооперативних інституцій.

Ключові слова: доктрина європейського аграризму, кооперація, громадські об'єднання, капіталістичне та комуністичне суспільство, соціальна диференціація, суспільна модернізація.

Берендеева О.В. Европейское кооперативное движение в теории и практике аграристских и коммунистических партий стран Центрально-Восточной Европы (20-е годы XX ст.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова. – Киев, 2010.

Диссертация посвящена комплексному исследованию причин развития и распространения кооперативного движения в странах Центрально-Восточной Европы в 20-х годах XX ст.

Проанализировав литературу, диссертантка пришла к выводу об отсутствии комплексных исследований по данной проблематике. Анализ источников свидетельствует о достаточной базе для написания диссертационной работы. Было определено место и роль кооперации в аграристской и коммунистической доктрине общественной модернизации в пределах исследованного периода. Рассмотрены разные ее формы модификации в зависимости от потребностей каждой отдельно взятой страны в контексте специфических социально-экономических и общественно-политических условий развития региона.

Автором были определены доктринальные основы функционирования кооперативного движения. Согласно доктрине компартийного руководства интересы кооперации и ее членов игнорировались в пользу политической борьбы. Центральным вопросом в коммунистическом движении для коммунистов было втягивание кооперативных центров в борьбу вместе с другими прокоммунистическими организациями. Доминировал утилитарный подход.

Напротив, основатели кооперации и последователи идей аграризма негативно относились к коммунистической идеологии. Они рассматривали идею всеобщего кооперирования как средство превращения периферийного в то время региона Европы в место социальной и экономической стабильности как защиту от конфликтного западного капитализма, так и тоталитарного советского социализма.

Диссертанткой проанализировано развитие кооперативного движения, радикального крыла аграризма, доминирующего в Болгарском земледельческом народном обществе и румынской Царанистской партии, которые выступали за форсированное развитие кооперации, ее активном насаждении государством. Но форсированное кооперативное переустройство страны, нежелание брать во внимание социально-экономические условия, в которых проходили инициированные ими превращения, показала свою бесперспективность сразу же после потери ними политической власти в стране. Следует отметить, что более удачливой была политика консервативного течения, которое наиболее четко проявило себя в Чехословакии и в меньшей мере в Венгрии, и выступало с более

последовательными и прагматическими идеями, которые сводились к потаканию развитию кооперативного движения на основе учета прагматических интересов его членов. Оно базировалось на принятии во внимание реального уровня развития кооперации и непосредственно ее членов. Подобный прагматический подход даже в условиях ограниченных политических условиями возможностей реализации программы общественной модернизации обеспечивали успешное развитие крестьянского кооперативного движения в Чехословакии и Венгрии. В результате именно он был признан примером в проведении кооперативных воплощений другими крестьянскими политическими силами стран Центрально-Восточной Европы, которые пришли к власти уже в условиях мирового экономического кризиса 1929–1933 гг.

Ключевые слова: доктрина европейского аграризма, кооперация, гражданские объединения, капиталистическое и коммунистическое общество, социальная дифференциация, общественная модернизация.

Berendyeyeva O.V. European cooperative movement in the theory and practice ahrarytskyh and communist parties of Central and Eastern Europe (20's of the twentieth century.). – Manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.02 - World History. - National Pedagogical University Dragomanov. – Kyiv, 2010.

The analysis of development of cooperative movement in Central and Southeastern Europe in the context of policy ahrarytskyh and communist parties in 20 of the twentieth century. Based on the literature, archival and published sources has been determined that under the conditions of different political systems, the existence of internal conflicts that led to the split, the possibility of social modernization programs in various peasant parties of Central and Southeastern Europe were unequal and depended on complex objective and subjective factors that were in socio-economic and socio-political plane. It covers the theory and creation of cooperative movements, especially the views of the founders and supporters of the ideas of cooperation in place ahraryzmu cooperation in overcoming the acute social contradictions and property to social stability. Dysertantkoyu policy was analyzed communist parties to the cooperative movement, which showed the dominance of utilitarian approach to cooperative public institutions.

Key words: European ahraryzmu doctrine, cooperation, civic associations, capitalist and communist society, social differentiation, social modernization.

